

Een boek om in te wonen

Hope: the following page
Do not close the book
I have turned all the pages of the book without finding hope
Perhaps hope is the book

Edmond Jabès (1912-1991)

Een boek om in te wonen

De verhaalcultuur na Auschwitz

door

LIESBETH HOEVEN

Hilversum
Verloren
2015

Deze uitgave is tot stand gekomen dankzij een financiële bijdrage van de J.E. Jurriaanse Stichting en de L.J. Maria Stichting.

Afbeeldingen op het omslag (voor- en achterzijde):

© Frank Halmans, 'De lange nacht', 2006. Bewerkte boeken op planchet, 25 x 30 x 25 cm.
Collectie Heden, Den Haag. Foto Jeannette Schols

ISBN 978-90-8704-491-6

Deze uitgave is tevens verschenen als proefschrift aan Tilburg University.

© 2015 Liesbeth Hoeven & Uitgeverij Verloren

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht

Typografie: Rombus, Hilversum

Druk: Wilco, Amersfoort

Brochage: Van der Perk, Groot-Ammers

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Proloog	
Een verhaal op zoek naar een verteller	9
I Inleiding	
Vrijheid verwerkelijken	13
Narrativiteit	13
Cultural studies	15
Master narratives	16
Counterstories	17
Narratieve dynamiek	18
Herinneringscultuur	20
Opzet van deze studie	21
2 Narratieve dynamiek	
De verhaalcultuur na Auschwitz	27
Inleiding	27
Exclusivisme	27
Pluralisme	30
Inclusivistisch pluralisme	31
Ontologisch pluralisme	34
Conclusie	38
3 Master narrative	
‘Nooit meer Auschwitz’	39
Inleiding	39
Ervaringshorizon	41
Het persoonlijke wordt publiek	42
Geen voorstelling van te maken	48
Het kwaad krijgt een gezicht	54
Gered uit de vergetelheid	61
Presentistische verwachtingshorizon	69
Conclusie	75

4 Counterstories	77
Inleiding	77
4.1 ETHISCHE VERBEELDING	
ART SPIEGELMAN: EEN VERHAAL UIT BEELDEN	80
Inleiding	80
Intieme journalistiek	82
Dierenmetafoor	83
Waarden in conflict	85
Postmemory	87
Fotografisch realisme	89
Stiltescène	90
Beeldvertalen	92
Frame na frame	93
Close reading	95
Closure	130
Conclusie	132
4.2 AUTHENTIEKE ERVARING	
ANNE FRANK: EEN PLAATS EN EEN VERHAAL	133
Inleiding	133
Erfgoedtoerisme	134
Ogenschijnlijke stad	137
Een gids	139
Buiten is het oorlog	142
Excursie naar het kamp	145
Parodie op een hotelfolder	147
Op doorreis	151
Thuiskomst	153
Van schuilplaats tot museum	155
Toevluchtsoord	167
Conclusie	169
4.3 TRAUMAVERVERWIKING	
CHARLOTTE SALOMON: EEN TIJDLOOS VERHAAL	171
Inleiding	171
Cultureel trauma	173
Chronologische tijd	176
Autobiografie	185
Tijd en identiteit	188
Expressieve tijd	192
Afscheid	195
Een vacuüm	199

Dood of leven	201
Reflectieve tijd	204
Artworking	206
Conclusie	208
4.4 PUBLIEK AUTEURSCAP	
JOCHEN GERZ: EEN VERHAAL OVER TAAL	210
Inleiding	210
Conceptkunst	212
Esthetiek en politiek	218
Papierloze werkplaats	221
Carte blanche	223
Voortalg bewustzijn	225
Visuele poëzie	227
Inscripties in steen	229
Onzichtbaarheid 'lezen'	234
Handschrift	237
Toekomst schrijven	242
Conclusie	248
Conclusie van Counterstories	250
5 Conclusie	
Hoop bewaren	253
Inleiding	253
'Hope: the following page'	255
'Do not close the book'	258
'I have turned all the pages of the book without finding hope'	262
'Perhaps hope is the book'	266
Een boek om in te wonen	275
Epiloog	
Een boek met een open einde	277
Bijlage	279
Verantwoording bij 4.1 over Art Spiegelman	279
Verantwoording bij 4.2 over Anne Frank	279
Verantwoording bij 4.3 over Charlotte Salomon	280
Verantwoording bij 4.4 over Jochen Gerz	280

Literatuur	281
Samenvatting	297
Summary	300
Woord van dank	303
Namenregister	305

Proloog

Een verhaal op zoek naar een verteller

‘Vrijheid geef je door’. Het Nationaal Comité 4 en 5 mei stelde dit thema voor het eerst centraal in haar campagne van 2012. Al ruim een kwart eeuw geeft deze organisatie, namens de Nederlandse regering, invulling aan het herdenken en vieren van vrijheid in ons land. ‘Mijn wens bij dit jubileum is heel eenvoudig dat we samen de fakkel van de vrijheid verder dragen en de verhalen die daarbij horen, blijven vertellen’, aldus premier Mark Rutte in de jubileumuitgave *Breekbare dagen* van het herdenkingscomité.¹

Neem het verhaal van Odd Nansen en Thomas Buergenthal. De twee ontmoeten elkaar in 1945 in de ziekenbarak van een concentratiekamp. Ze wisselen verhalen uit, leren van elkaar hoe te kunnen spreken over wat zij verlangen en waarvan zij dromen. ‘Je moet leren lezen en schrijven en tekeningen maken’, zegt de volwassen Nansen tegen de tienjarige Buergenthal. Wat de twee in het kamp bij elkaar wakker roepen, zet zich na de oorlog voort in een praktische inzet voor de rechten van de mens.

Als Joodse jongen belandt Thomas Buergenthal in Sachsenhausen, een kamp in Noord-Duitsland. Het is het eindpunt van de beruchte Dodenmars vanuit Auschwitz in de strenge winter van 1944. Tsjechen gooien brood vanaf bruggen de trein in. Dit zorgt ervoor dat Thomas en sommigen van zijn medegevangenen de barre tocht, een reis van meer dan tien dagen zonder voedsel, overleven. Als ze door Oranienburg naar het kampterrein lopen, gooien kinderen onderweg met stenen. Thomas herinnert zich de opluchting bij het zien van de ingang van het kamp. Hij herinnert zich zijn kampervaringen, maar zij verstoorden niet de voortgang van zijn leven. Hij heeft geluk gehad, zo schrijft hij in zijn memoires.

Met ernstig bevroren voeten komt Thomas Buergenthal vrijwel direct na aankomst in het kamp in de ziekenboeg terecht. De mensen in witte jassen maken hem angstig. Een opname in deze barak betekent in de regel een directe gang naar de gaskamers, zo heeft hij in Auschwitz geleerd. Het herstel na de operatie, waarbij twee van zijn tenen geamputeerd worden, verloopt voorspoedig. Het lopen met krukken gaat hem goed af. Graag gelooft Thomas het verhaal van de artsen en verpleegsters

¹ M. Rutte, ‘Voorwoord’, in Nationaal Comité 4 en 5 mei, *Breekbare dagen. 4 en 5 Mei door de jaren heen*, Amsterdam 2012, 9. Het Nationaal Comité 4 en 5 mei kiest jaarlijks een thema dat als rode draad door de activiteiten op 4 en 5 mei loopt. In 2014 is ervoor gekozen om het jaarthema van 2012 en de slogan ‘Vrijheid geef je door’ te blijven gebruiken.

die hem vertellen dat zijn tenen weer zullen aangroeien – kinderen krijgen tenslotte toch ook nieuwe tanden wanneer zij hun melktanden verliezen.

‘Ik heb je nooit kunnen vergeten Tommy’, schrijft Odd Nansen in herinnering aan zijn tijd in Sachsenhausen. Deze Noorse architect was in het kamp beland vanwege verzetsactiviteiten. Daar ontmoet hij de jongen. ‘Stel je een engel van Rafael voor. Ja, zo zag hij eruit! Je vraagt je onwillekeurig af of het kussen achter zijn rug niet stiekem toch twee vleugeltjes zijn!’ Het gezicht van Thomas verraadt niets van de gruwelijkheden die hij gezien moet hebben, noch van het gemis van zijn ouders die hij uit het oog verloren is. Grote, grijsbruine ogen. Een open blik, een glimlach. Alleen zijn handen zijn nerveus. Ze wapperen beide alle kanten op. Over het laken, over de bladzijden van een boek, over zijn gezicht en weer terug naar zijn kussensloop. Handen als de vleugels van een vogeltje – van een engel die de tragedie in de ogen gekeken heeft.

De man – meneer Nansen voor Thomas – blijft voor de eerste maal stilstaan bij het bed van de jongen na een bezoek aan een van zijn Noorse vrienden verderop in de zaal. Hoe heet je, wat heeft je hier gebracht, doet je voet pijn? Een paar dagen later komt hij terug. Met koekjes, een prentenboek en een potlood. ‘Hij klonk heel erg als mijn vader toen hij bleef volhouden dat de Duitsers de oorlog binnenkort zouden verliezen, dat ik naar school zou gaan met andere kinderen, zou leren lezen en schrijven en herenigd zou worden met mijn ouders’, schrijft Thomas Buergenthal in zijn memoires. Hij kijkt uit naar de bezoeken van meneer Nansen in de ziekenbarak – het *Revier* – en niet alleen vanwege het speel- en snoepgoed dat hij voor hem meebrengt. Met hem kan Thomas praten over de tijd die aanbreekt als de oorlog voorbij is.

Hun wegen scheiden zich. Odd Nansen wordt nog vóór de bevrijding met zijn kameraden in veiligheid gebracht in Zweden en spoedig herenigd met zijn vrouw en kinderen in Noorwegen. Vóór vertrek uit het kamp laat hij Thomas Buergenthal zijn thuisadres in Noorwegen uit het hoofd leren: ‘schrijf me als de oorlog voorbij is’. Thomas blijft achter, overleeft de oorlog, maar vergeet het adres.

In 1948 woont Thomas met zijn moeder in Duitsland. Een Noorse soldaat brengt een kist gevuld met levensmiddelen, ingezameld door Noorse schoolkinderen, vergezeld van een dagboek en een brief afkomstig van Odd Nansen. ‘Dit alles klinkt als een sprookje te midden van de rampspoed in de wereld’, schrijft hij aan Thomas. Het bericht dat de jongen de oorlog overleefd heeft, herenigd is met zijn moeder en contact met hem gezocht heeft, vervult Odd Nansen volgens de brief met ‘grote vreugde’. Lees mijn dagboek jongen, ‘dan zal je beter begrijpen waarom jij en je lot van groot belang voor me zijn’. Hij had de jongen na de oorlog overal gezocht, ja zelfs zijn dagboek dat hij bijgehouden had in het kamp ‘in levendige herinnering’ aan hem opgedragen. Thomas Buergenthal was, buiten zijn eigen weten om, in Noorwegen beroemd geraakt – het drielijg dagboek van Odd Nansen, ge-

titeld *Fra Dag til Dag*, was in dit land een bestseller geworden.² De jongen hoorde via een Duits nieuwsblad over het bestaan en succes van het dagboek. Met kinderlijke naïviteit adresseerde hij een brief aan ‘Herr Odd Nansen, Noorwegen’. De brief kwam, ongeadresseerd, tegen alle verwachting in aan. De kist met levensmiddelen was het antwoord.

Twee mensen hebben in het kamp bij elkaar op een kritiek moment het verlangen naar vrijheid gewekt en wakker gehouden. Het heeft effect gehad. Thomas Buergenthal (1934) profileert zich na de oorlog als voorvechter van de internationale mensenrechten en wordt rechter bij het Internationaal Gerechtshof in Den Haag. In zijn autobiografie *Ein Glückskind* memoreert hij hoe hij twee getto’s en de kampen Auschwitz en Sachsenhausen overleefde.³ Hij vertelt over zijn ontmoeting met Odd Nansen (1901-1973), die zich na de bevrijding inzet voor de rechten van het kind en medeoprichter is van UNICEF.

In 1970 verschijnt in Noorwegen het boek *Tommy*, waarin Odd Nansen de ervaringen van Thomas Buergenthal verhaalt zoals hij deze, na hun hereniging, aan hem heeft verteld.⁴ Thomas Buergenthal krijgt halverwege de jaren 1980 een Engelse vertaling van dit boek van zijn studenten, als cadeau bij zijn afscheid van de George Washington-universiteit in Washington D.C. Dankzij degenen die hij heeft opgeleid, kan hij zijn eigen verhaal lezen. Het boek van Nansen wordt het uitgangspunt voor zijn memoires.

‘Het leven is als een verhaal op zoek naar een verteller’, schrijft de Franse filosoof Paul Ricoeur (1913-2005) in zijn discours over herinnering en narrativiteit.⁵ Thomas Buergenthal en Odd Nansen laten zien wat er kan gebeuren als mensen voor elkaar zo’n verteller worden. Dan geven de verhalen vrijheid door en schepenen toekomst.

2 O. Nansen, *Fra Dag til Dag*, Oslo 1946 (Engelse vert.: *From Day to Day*, New York 1949).

3 T. Buergenthal, *Ein Glückskind*, Frankfurt am Main 2007 (Engelse vert.: *A Lucky Child. A Memoir of Surviving Auschwitz as a Young Boy*, New York 2009/Nederlandse vert.: *Een gelukskind. Van Auschwitz tot het Hooggerechtshof*, Amsterdam 2007).

4 O. Nansen, *Tommy. En Sannferdig Fortelling*, Oslo 1970.

5 Zie P. Ricoeur, ‘Life. A Story in Search of a Narrator’, in M. Valdés (ed.), *A Ricoeur Reader. Reflection and Imagination*, New York (et al.) 1991, 425-437. Vgl. G. Widdershoven, ‘The Story of Life. Hermeneutic Perspectives on the Relationship between Narrative and Life History’, in R. Josselson; A. Lieblich (eds), *The Narrative Study of Lives I*, Newbury Park (et al.) 1993, 1-20.

I Inleiding

Vrijheid verwerklijken

Vrijheid geven we door via het vertellen van verhalen. In de talloze studies die de afgelopen decennia verschenen zijn over de herinneringscultuur en over de herinnering aan de Shoah in het bijzonder, stuiten vakwetenschappers steeds op hetzelfde probleem. Naarmate de tijd verstrijkt, zijn er steeds minder onder ons die zich de verhalen over de vervolging en vernietiging tot in detail kunnen herinneren. Brengt het dreigende verlies van verhalen zoals die van Thomas Buergenthal en Odd Nansen, de toekomst van onze herinneringscultuur – en daarmee onze vrijheid – in gevaar? Ja, zo luidt het gangbare antwoord. De enige manier om weerstand te bieden aan deze culturele achteruitgang, zo wordt gedacht, is het aangaan van een strijd tegen de vergetelheid. In de inleiding van deze studie introduceer ik een alternatieve benaderingswijze van de herinneringscultuur. Vanuit de zogenoemde *cultural studies* presenteer ik een heuristisch model dat uitgaat van een ‘narratieve dynamiek’. Dit model, dat de herinneringscultuur als een onuitputtelijke bron van verhalen veronderstelt, vormt het uitgangspunt voor de opzet van deze studie.

Narrativiteit

‘Innombrables sont les récits du monde’ – Talloos zijn de verhalen in de wereld. Met deze zin opent de Franse filosoof en literatuurcriticus Roland Barthes (1915-1980) zijn inleiding op de structuuranalyse van verhalen.¹ Wij weten ons omgeven door verhalen. Verhalen bestaan, zo schrijft Barthes, ‘in een fenomenale verscheidenheid van genres, die zelf verspreid zijn over verschillende substanties, alsof de mens elke materie geschikt vindt om er zijn verhalen aan toe te vertrouwen’. Het verhaal, zo spitst hij toe, ‘kan worden gedragen door de gearticuleerde, geschreven of gesproken taal, door het statische of bewegende beeld, door het gebaar en door een geordende vermenging van al deze substanties’. Het is aanwezig ‘in de mythe, de legende, de fabel, het sprookje, de novelle, het epos, de geschiedenis, de tragedie, het drama, de komedie, de pantomime, het schilderij (...), het gebrandschilderde raam, de film, de strip, de gemengde berichten, de gesprekken’. In deze verscheidenheid aan vormen treft men het verhaal aan ‘op alle plaatsen en altijd, in elke sa-

1 R. Barthes, ‘Introduction à l’analyse structurale des récits’, in *Communications* 8 (1966), 1-28. Citaten hierna uit: R. Barthes, ‘Inleiding in de structurele analyse van het verhaal’, in *Versus* 2 (1984), 12-45, spec. 12.

menleving; het verhaal begint met de geschiedenis van de mensheid zelf; er bestaat geen volk – en dat heeft ook nooit en zal ook nooit bestaan – zonder verhalen’. Barthes positioneert het verhaal kortom als een verbindingspunt in de samenleving: verhalen zijn internationaal, transhistorisch, transcultureel – ‘het verhaal is er’, zo besluit hij, ‘zoals het leven’.

In de afgelopen decennia heeft het verhaal binnen de mens- en cultuurwetenschappen een belangrijke plaats verworven.² Dat geldt niet alleen voor de literaire wetenschap die zich traditioneel bezighoudt met het bestuderen van verhalen, voor de historische wetenschap waarin een belangrijke rol is weggelegd voor het vertellen van verhalen en voor de kunstwetenschap waarin de reflectie op het verbeelden van verhalen centraal staat. De ‘narratieve wending’,³ zoals wijsgerig antropoloog Jos de Mul deze toenemende aandacht voor de rol van verhalen in het leven van de mens en diens cultuuruitingen duidt, heeft evenzeer de theologie, de culturele antropologie, de rechtswetenschap, de economie en de psychologie beïnvloed.⁴

‘De vraag naar het wezen van verhalen’, zo vat de Amerikaanse historicus Hayden White het gedeelde wetenschappelijke belang van het verhaal samen, ‘nodigt uit tot een reflectie op het wezen van de cultuur en misschien zelfs op het wezen van het mens-zijn’.⁵ Deze omschrijving, waarmee White aandacht vraagt voor de cultuurwetenschappelijke betekenis van verhalen, is karakteristiek voor het heuristisch model dat ik in deze inleiding zal introduceren en definiëren als een ‘narratieve dynamiek’. Aan de basis van een narratieve dynamiek ligt de vooronderstelling dat we de werkelijkheid waarnemen via de vele verhalen die ons omringen. Tegelijkertijd beïnvloedt deze werkelijkheidswaarneming de vormgeving van ons mens- en wereldbeeld. Anders gezegd: verhalen ontsluiten én scheppen de leefwereld waartoe we ons verhouden, de cultuur waarin wij onszelf verstaan en waarvan wij deel uitmaken. In deze studie staat het verhaal centraal als onderwerp van *cultural studies*.⁶ Ik licht de theoretische beginselen van deze onderzoeksstroming in de volgende paragraaf nader toe.

2 Een overzicht van deze ontwikkeling bieden F. Ankersmit e.a. (red.), *Op verhaal komen. Over narrativiteit in de mens- en cultuurwetenschappen*, Kampen 1990; C. Nash (ed.), *Narrative in Culture. The Uses of Storytelling in the Sciences, Philosophy, and Literature*, London/New York 1999.

3 Voor een introductie van het begrip ‘narrativiteit’ zie M. Bal, *De theorie van vertellen en verhalen. Inleiding in de narratologie*, Muiderberg 1990¹.

4 J. de Mul, ‘Het verhalende zelf. Over persoonlijke en narratieve identiteit’, in M. Verkerk (red.), *Filosofie, ethiek en praktijk. Liber amicorum voor Koo van der Wal*, Rotterdam 2000, 201-215, spec. 201.

5 H. White, ‘The Value of Narrativity in the Representation of Reality’, in *Critical Inquiry* 7 (1980) 1, 5-27, spec. 5.

6 Voor een introductie in *cultural studies* zie C. Barker, *Cultural Studies. Theory and Practice*, London (et al.) 2008³; C. Rojek, *Cultural Studies*, Cambridge (et al.) 2007. *Cultural studies* heeft zich laten inspireren door Marxistische ideeën over cultuur en zich in het bijzonder laten beïnvloeden door het werk van de Italiaanse Marxist Antonio Gramsci (1891-1937), de Engelse historicus Raymond Williams (1921-1988) en de *Frankfurter Schule*: een groep geëngageerde wetenschappers die zich bezig hielden met de ontwikkeling van een maatschappijkritische theorie – een ‘praktische filosofie’ – in het naoorlogse Duitsland.